

FRAZEOLOGIYA. IBORALAR VA ULARNING TURLARI.

**Termiz davlat universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani oqituvchisi
Abdurahmonova Mavluda Ibragimovna
Jo'rayeva Shohista**

ANNOTATSIYA

Frazeologiya *fraza* va *logos* soʻzlaridan olingan boʻlib, fraza – «*ibora*», logos – «*bilim*» maʼnosini bildiradi. Koʻrinadiki, frazeologiya iboralar haqi-dagi bilimdir.

Iboralar – soʻz uyushmalari – erkin va turgʻun uyushmalar boʻlib, frazeo-logiyada ular maʼno va tuzilish jihatdan tekshiriladi. Tuzilishi jihatidan soʻzlar uyushmasi erkin va turgʻun boʻladi, har ikkala tip ham yo soʻz birik-masi, yo gapga teng boʻladi. Lekin maʼno xususiyatiga koʻra ularning har ikkalasi oʻz xususiyatlariga ega.

Kalit soʻzlar: *Koʻchma maʼnoli soʻzlar*, turgʻun bogʻlamalar, soʻz birikmasi, barqaror birikmalar.

Frazeologiya *fraza* va *logos* soʻzlaridan olingan boʻlib, fraza – «*ibora*», logos – «*bilim*» maʼnosini bildiradi. Koʻrinadiki, frazeologiya iboralar haqi-dagi bilimdir.

Soʻzlarning erkin va turgʻun uyushmalari. Tilda har bir soʻz oʻzining leksik-grammatik xususiyatlariga koʻra bir-biridan farqlanadi. Bu xususi-yatni soʻz birikmalariga nisbatan ham aytish mumkin. Soʻzlar va soʻz birikmalari maʼlum usullar bilan birikadi. Bu grammatik abstraksiyaning natijasidir.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil leksik maʼnoli soʻzlarning maʼno va grammatik jihatdan munosabatga kirishishi va atash vazifasini bajarishi asosida hosil boʻlgan sintaktik qurilmaga *soʻz birikmasi* deyiladi. Taʼrifdan koʻrinadiki, soʻz birikmasida grammatikaning yordami bilan leksik maʼnolar munosabati vujudga keladi va shu yoʻl bilan murakkab tushunchalar hosil boʻladi. Masalan, *qizil* va *qalam* soʻzlari tobelanish orqali oʻzaro birikib, *qizil qalam* tipidagi murakkab tushuncha hosil boʻladi.

Soʻzlar koʻpincha oʻz mustaqilligini saqlagan holda birikib keladi. Soʻzlar-ning bunday birikishi nutq jarayonining oʻzida sodir boʻladi va ular *erkin birikmalar* deb yuritiladi. Masalan, *Bahorning mayin shabadasi daraxt shoxlarini tebratdi* gapida *bahorning shabadasi, mayin shabada, daraxt shoxlari, shoxlarini tebrat-moq, shabadasi tebratdi* kabi beshta erkin soʻz birikmasi mavjud. Soʻzlarning bunday erkin birikmalar hosil qilish qoidalari «**Sintaksis**»ning oʻrganish obyekti hisoblanadi.

Tilda shunday birikmalar ham bor, ularning tarkibidagi soʻzlar oʻrtasida semantik-grammatik aloqa sezilmaydi, chunki bunday birikmalar aynan shu nutq jarayonida

yaratilmay, tilda avvaldandan bir butun holda mavjud bo‘ladi. Ular shu holatda tarkibidagi so‘zlarning mavjud ma‘no markaziga birlashadi va so‘zga teng bir ma‘no anglatishga xoslanadi. Shuning uchun ular so‘zlarning *turg‘un birikmalari* deb nomlanadi. Masalan, *Ular bir yoqadan bosh chiqarib mehnat qiladilar* gapida «bir yoqadan bosh chiqarmoq» birikmasi turg‘un birikmadir, chunki uning tarkibidagi so‘zlar yaxlit holda murakkab birikmani tashkil qilgan. Shunga ko‘ra bu birikma, tarkibidagi so‘zlarning miqdoridan qat‘iy nazar, bir leksik tushunchani anglatgan va gapda ham bir sintatik bo‘lak vazifasida kelgan.

So‘zlarning turg‘un birikmalari tilshunoslikning alohida sohasi – frazeo-logiyaning tekshirish ob‘yektidir.

So‘zlarning turg‘un birikmasi hamma vaqt so‘z birikmasiga emas, balki gapga teng ham bo‘lishi mumkin: *Sichqonning ini ming tanga bo‘ladi, Og‘zing qani desa, qulog‘ini ko‘rsatadi* kabi. Ko‘rinadiki, faqat so‘zlar birikmasi emas, balki gaplar ham erkin va turg‘un bo‘lar ekan. Shuning uchun turg‘un birikmalarni birikmaga teng turg‘un uyushmalar va gapga teng turg‘un uyushmalar tarzida ikkiga ajratish mumkin. Turg‘un uyushmalar atamasining ma‘nosi turg‘un so‘z birikmalarining ma‘nosidan keng. Chunki turg‘un uyushmalarga *yog‘ tushsa yalaguday, qovog‘idan qor yog‘adi* kabi qo‘shilmalar bilan birga *kuchiga kuch qo‘shildi, zangori kema kapitani, viloyat paxta banki, Termiz davlat universiteti, Termiz akademik litseyi* kabi turg‘un uyushmalar ham kiradi.

Keltirilgan misollardan ko‘rinadiki, ularning barchasi turg‘un uyushmalar, lekin ularning ma‘nolarida farq bor: bu uyushmalarning ba‘zilari o‘z ma‘no-larida bo‘lsa, ba‘zilari ko‘chma ma‘nolidir. Shuning uchun bunday uyushmalar ma‘no va birikuviga ko‘ra ikkiga ajratiladi:

1. To‘g‘ri ma‘noli turg‘un uyushmalar.
2. Ko‘chma ma‘noli turg‘un uyushmalar.

To‘g‘ri ma‘noli turg‘un uyushmalar. Turg‘un uyushmalarning bu turi ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zlarning birikuvidan tuzilib, bir sintaktik-semantik butunlikni, yaxlitlikni tashkil qilgan lug‘aviy birliklardir. Bu uyushmalarning xarakterli tomoni shundaki, uyushma tarkibidagi komponentlar o‘zaro bog‘lanib, bir butunlikni tashkil qiladi va nominativ ma‘no ifodalovchi turg‘un birikmalardan iborat bo‘ladi.

To‘g‘ri ma‘noli turg‘un uyushmalar sirasiga qo‘shma so‘zlar, leksikalizatsiyalashgan so‘zlar va birikma atamalarni kiritish mumkin.

1. *Qo‘shma so‘zlar.* Ma‘lumki, so‘z yasash turlaridan biri yasamalarni leksik-sintaktik usul bilan hosil qilishdir. Bunda yangi so‘zning hosil bo‘lishi so‘z birikmasi va ba‘zan

ayrim gaplardagi elementlarning tamoman qo‘shilib ketib, bir butunlik hosil qilishidir: *u qadar, o‘zi bilarmon, bari bir, bu kun* va b.

Bu kabi soʻzlarni to‘g‘vri ma‘noli turg‘un uyushmalar qatoriga kiritilishining sababi, ular tashqi tomondan bog‘li – turg‘un, barqaror xususiyatga ega bo‘ladi. Masalan, *temir yo‘l, devor soat* kabi erkin so‘z birikmalaridan hosil bo‘lgan qo‘shma so‘zlarning semantikasida torayish, maxsuslanish yuz berib, nominativ ma‘no hosil bo‘lgan. Lekin ularning tilning tayyor materiali bo‘lishi, qurilish va semantik vazifa jihatidan ayrim so‘z bilan yaqinligi ularni turg‘un birikma tusiga kiritadi. (Bu haqda «**So‘z yasalishi**» bahsida).

2. Leksikalizatsiyalashgan so‘zlar. Leksikalizatsiya so‘zi grekcha lexikos – «*lug‘aviy*» so‘zi bilan aloqador bo‘lib, nemischa lexikolislezen – «*bir so‘zga aylanmoq*» demakdir. Leksikalizatsiyalashgan so‘zlar ma‘nosi tarkibi-dagi komponentlar ma‘nosining umumiy yig‘indisidan iborat bo‘lgan, bir leksekaga aylanish darajasidagi to‘g‘ri ma‘noli turg‘un uyushmalardir.

Leksik-sintaktik usul garchi so‘z yasashning maxsus usullaridan bo‘lmasa ham, unga juda yaqin turadigan tiplardan biridir. Bunda yangi so‘zning paydo bo‘lishi so‘z birikmasining, ayrim gaplarning, undagi elementlarning tamoman qo‘shilib ketib bir butunlik hosil qilishidir. Masalan, *hol buki* (aslida ega va kesim), *o‘zi bilarmon, bari bir, u qadar* kabi. Ko‘rinadiki, bunday yasash frazeologiya bilan ham bog‘liq bo‘lib, yangi so‘z yasash so‘z birikmalari va gaplarni leksikalizatsiya qilish natijasida paydo bo‘ladi. Bunday birikmalar tarkibidagi komponentlar ma‘nosi ko‘chma bo‘lmaganligi uchun frazeologiya emas, balki yangi yasalmi hosil qiladi. Bunday leksik yasalmalar ham hali to‘la birikmagan holda to‘g‘ri ma‘noli turg‘un uyushma-larni tashkil qiladi.

3. Birikma atamalar. To‘g‘ri ma‘noli turg‘un iboralarning yana bir turi birikma atamalardir. Iboralarning bu turini birikma atamalar deb nomlani-shiga sabab ularning ma‘lum darajada termin (istiloh)larga yaqinligidir, sababi birikma atamalar ham terminlar kabi birikma holda bir tushuncha ifodalaydi.

Birikma atamalardan kelib chiqadigan umumiy tushuncha uning tarkibidagi komponentlar ma‘nosi bilan bog‘liq bo‘lib, unda kesim bo‘lak tushuncha mohiyatini bildiradi va tobe bo‘lak uning nimaga xoslanganligini belgilaydi yoki ma‘no mo‘ljallangan tushuncha hajmigacha torayib boradi. Masalan, *agrar masala, ishlab chiqarish boshqarmasi, «O‘zbekiston ovozi», «Xalq so‘zi»* kabi iboralarda birikma atamasining ma‘no mohiyati hokim bo‘lakda bo‘lib, tobe bovlaklar esa uning nimaga taalluqli ekanligini ko‘rsatib keladi.

Birikma atamalar ma'nosi qanday xarakterda bo'lishidan qat'i nazar, nom-lovchi – nominativ xususiyatini o'zida saqlaydi, bu uning ma'nosi har ikkala bo'lak ma'nosi sintezidan kelib chiqishini ko'rsatadi.

Birikma atamalar asosan ot turkumida bo'ladi, bu ularning terminlar bilan aloqasini yaqqolroq ko'rsatadi: *aylanma harakat, kvadrat tenglama, tepkili terlama, tutuq belgisi* kabi. Lekin bu ularning so'z turkumlariga nisbatan chegaralanganligini ko'rsatmaydi. Ular sifat (*nafsi buzuv, arzonarov*), fe'l (*aybga buyurmaslik, aksiga olmoq*), ravishlarda (*aks holda*) ham uchraydi.

Turli tashkilot, korxonalar, muassasa, matbuot mahsulotlariga berilgan nom-lar ham turg'un uyushmani tashkil qilsa, birikma atamalar sirasiga kiradi.

Ko'chma ma'noli turg'un iboralar. Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zlardan tarkib topgan, tarkibidagi bo'laklarning ma'nosi qisman yo butunligicha ko'chgan, majoziy ma'noda qo'llanadigan, lekin birikma butunligicha bir nominativ ma'no anglatadigan lug'aviy birliklarga ko'chma ma'noli turg'un iboralar deyiladi. Ko'rinadiki, to'g'ri ma'noli turg'un iboralar bilan ko'chma ma'noli turg'un iboralarning farqi ularning birikish usulida emas, balki ma'no xususiyatidir: ularning birida ma'no turg'un, ikkinchisida ko'chgan bo'ladi. Qiyoslang: *demokratik hokimiyat va bilim bulog'i*. Misollarning birinchisida har ikkala bo'lak o'z ma'nosida, ikkinchisida esa *bulog* so'zining ma'nosi ko'chgan, majoziy. Demak, birinchi uyushma to'g'ri ma'noli turg'un uyushma, ikkinchisi esa ko'chma ma'noli turg'un uyushma-dir. Bu uyushmalar uchun tarkibining barqarorligi, nutqda yaxlitligicha qo'llanishi va tilda tayyor holda mavjudligi ularning umumlashtiruvchi belgisi bo'lsa, tarkibidagi qismlarda obrazlilikning mavjud yoki mavjud emasligi, semantik qayta shakllangan yoki shakllanmaganligi ularning farqli belgilaridir. Yuqoridagi misollarning birinchisida dastlabki uch belgi mavjud, keyingi ikki belgi mavjud emas; ikkinchi misolda dastlabki to'rt belgi bor, oxirgisi yo'q. *Og'zi qulog'ida* uyushmasida esa barcha belgilar mavjuddir.

Ana shu farqlovchi belgilarga ko'ra ko'chma ma'noli turg'un uyushmalar-ning ikki turini ko'rsatish mumkin: *parafrazalar va frazeologizmlar*.